

Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı*

Anıl Yılmaz**

Öz

Modern araştırmacılar eski Türklerin yaşantısında Budizm'i her zaman sorgulayagelmişlerdir. Akademisyenler arasında, özellikle Gök Türk idarecilerinin bu sofistike dine karşı ilgileri olduğu yönünde bir algı bulunmaktadır.

Bu konu çalışılırken, arkeolojik verilere, Çin kroniklerine dikkat edildiği kadar önem verilmediğini söyleyebiliriz. Hatta bazı konularda göz ardı bile edildikleri düşünülebilir. Hâlbuki eğer Kağanların böyle bir yaklaşımı varsa, kazılar bu soruya doğrudan cevaplar verebilirdi diye düşünmekteyiz.

Bize bu konuda yardımcı olacak verilerden biri, 2001 yılında Bilge Kağan kült alanında yapılan kazıda ortaya çıkmıştır. "Bilge Kağan Hazinesi" olarak adlandırılan bu buluntu topluluğunun içindeki "Taç'ın" (diadem), bize Türklerin (ve Uygurların) Budizm'e bakış açıları hakkında bir fikir verebileceğini düşünmekteyiz.

Çalışma, eski Türklerin bu inanç sistemlerine yaklaşımı ile ilgili farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Gök Türk • Budizm • Bilge Kağan kazıları • Avrasya'da taç • Orhun Uygurları • Maniheizm

The crown Attributed to Bilge Kaghan and The Approach of (Eastern) Gök Türks to Buddhism

Abstract

Buddhism has always been questioned, how effective it was in the life of the ancient Turks. There is a perception among the academicians about administrators of Turks are always interested in this sophisticated religion.

Similar to other topics related to nomads, archaeological reports are not considered as important as the Chinese chronicles. They are even ignored in some cases. However, if the Kagan had such an approach, the excavation materials could give direct answers to this question.

One of the pieces of data that will help us in this regard was unearthed in the excavation held in 2001 in the Bilge Kaghan cultic site. A crown found in this excavation and named after the owner of the cultic site - the "Bilge Kaghan Treasure" - may offer a clue about the viewpoints of the ancient Turks (and Uighurs) to Buddhism.

This study proposes a different perspective on the approach of the ancient Turks to this religion.

Keywords

Ancient Turks • Buddhism • Bilge Kaghan Excavations • Diadem in Eurasia • Orkhon Uighurs • Manicheism

* Makale, 2017 yılında vefat eden Prof. Nejat Diyarbekirli için bir hatıra kitabı çıkarmak isteyen Dr. Cevdet Eralp Alışık tarafından istenmişti. Ancak onu da 27 Şubat 2018 tarihinde hiç beklemediğimiz bir anda kaybettik. Her ikisi de sadece akademik tavırları ile değil, kişilikleriyle de genç kuşaklara örnek olacak müstesna şahsiyetlerdi. Bu yüzden bu çalışmayı her ikisinin aziz ruhlarına ithaf etmek istiyorum.

** **Sorumlu Yazar:** Anıl Yılmaz (Doç. Dr), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir, Türkiye. Eposta: yilmazanil@yahoo.com

Atf: YILMAZ, Anıl, "Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı", *Art-Sanat*, 11(Ocak 2019), s. 393-414. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.11.00018>

Giriş

2000, 2001 ve 2003 yıllarında Türkiye-Moğol bilim insanlarından oluşan bir heyet, Bilge Kağan kült alanında bir seri kazı yaptı ve bazı önemli bulgulara ulaştı.¹ Çalışmalar, Türk akademisyenlerin önderliğinde yapılmasına rağmen, bulgular maalesef Türkiye’de uzun süre düzgün bir şekilde yayınlanmadı.² Oysa buluntuları oluşturan her bir element, sadece Türkiye’de Türk tarihi ile uğraşan arkeolog, sanat tarihçi, tarihçi ya da dilciler için değil, Avrasya göçer sanatı çalışan dünyadaki diğer meslektaşlarımız için de çok önemli veriler içermektedir.

Neyse ki kazılarda ortak olarak bulunan Moğol akademisyenler bu malzemelerin bir kısmını yayınladılar da, en azından görselleri detaylı olarak görme fırsatı elde ettiler.³ Buluntular, 17 farklı gruptaki toplam 1878 adet gümüş nesne, 20 farklı gruptaki toplam 78 altın nesne, 6 farklı gruptaki toplam 26 değerli taş ve 304 bronz çividen oluşuyordu.⁴ Fakat bu yayınlarda da malzemelerin boyutları, üzerlerindeki detaylar vs. fotoğraftan görülebildiği kadarıyla kaldı. Ağırlıkları, boyutları, çizim detayları, kazı esnasındaki durumları, vs. kazıdan hemen sonra yayınlansaydı, üzerine bugüne kadar bir hayli külliyat geliştirilebilirdi.

Bilge Kağan Külliyesi’nde yapılan kazılarda ele geçen buluntular, bugün iki farklı yerde sergilenmektedir: İlki, buluntuların çıkarıldığı yer olan Höşöö Tsaydam (Koşo-Saydam) mıntıkasında yapılan müzedir. Buradaki malzemeler içinde bengü taş, heykeller ve kiremit gibi parçalar hariç, küçük buluntuların tamamı replikadır. Küçük buluntuların orijinaleri, Moğolistan’ın başkenti Ulanbator’daki Moğol Milli Müzesi’nde sergilenmektedir.

Taç

Bu malzemelerden biri 2001 yılında yapılan kazıda bulunan⁵ ve 2005-1 envanter numarası ile Moğolistan Milli Müzesi kayıtlarına geçen bir *taç*tır (diadem). Türkle-

- 1 Raporlar, TİKA tarafından üç büyük kitap halinde yayınlandı, kaynakçada görülebilirler.
- 2 Kazıları maddi yönden destekleyen TİKA, kazıların tüm safhasını detaylı bir şekilde anlatan üç kitap basmıştır. Ancak bu kitapta yer alan buluntu fotoğrafları düşük çözünürlüklü ve büyük basıldığından; üstelik malzemelerin çizimlerine ve detaylarına da yer verilmediğinden kazı malzemelerini başka bir yayında kullanmak mümkün değildir Bkz. TİKA, **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları**, Ankara 2003, levha 16-17, s. 33-42; Kazı ekibinde yer alan diğer akademisyenler de malzemelerin bir kısmını daha sonra yaptıkları yayınlarda kullanmışlardır Bkz. Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Ölüm Kültü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünc’e Armağan**, Ed. H. Bahar, M. Toker, M.A. Hacıgökmen, H.G. Küçükbezi, Konya 2013, Res. 5-8, 10, 11).
- 3 D. Bayar, “Noviye Arheologičeskiye Raskopki na Pamyatnike Bilge-Kagana”, **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Evrazii**, 2004/4, No: 20; Dovdoyn Bayar, “Bilge Kaganga Arnalğan Eskertkiş Keşeninde Jurgızılgen Arheologiyalık Zertterler [1]”, **Shygys**, S. 1, 2005; Istvan Erdeli, “Razgadana il Tayna Zalatogo Klada”, **Shygys**, 1, 2005.
- 4 D. Bayar, **a.g.e.**, 2004/4, s. 79.
- 5 TİKA, **a.g.e.**, 2003, s. 65.

rin başlarında, börk ya da benzeri bir başlık olduğunu⁶, Çin kaynaklarından⁷ ve günümüze ulaşabilen Gök Türk heykellerinden öğreniyorduk⁸. Ancak bir hükümdarlık sembolü olarak ilk defa elimize somut bir örnek geçmiş oldu. Aslında taç ile ilgili uygulamalar bozkırda oldukça eskiye uzanır. Geç Bronz / Erken Demir Çağı'na tarihlenen bazı petroglifler üzerinde 3 dişli taç kullanan figürler olduğu⁹ ve bu formun kesintiye uğramadan Selçuklu Dönemi'ne kadar sevilerek kullanıldığını biliyoruz.¹⁰

G. 1. (a-b-c) Moğolistan Tarih Müzesi'nde 2005-1 envanter numarası ile kayıtlı Bilge Kağan'a atfedilen taç Moğol Tarih Müzesi, Moğolistan

Yine de bu tacı, Bilge Kağan'a verilen hediyelerden biri olarak kabul ederse, Gök Türk kağanlarından birine ait olduğunu bildiğimiz şimdilik tek örnektir. Yüksekliği 9.3 cm., genişliği ise 23 cm. olan tacın, yüksek 5 dişi vardır.¹¹ Alnın ortasına gelen en uzun dişin cephesi 3 boyutlu ele alınmıştır. Burada bir kuş, boynundan itibaren öne doğru uzanmış, gagası ile altın bir telin ucuna asılmış değerli bir taş (ametist ?) taşımaktadır. Aslında kazı esnasında bulunan benzer bir taş belki aynı telde ikisinin birden taşındığını düşündürebilir ancak taç daha alana sunu olarak bırakılırken bilinçli bir şekilde katlandığından tahribat daha o zaman mı oldu, yoksa ikinci bulunan taç başka bir bütünün parçası mıydı anlayamamıştır. Kuşun başı, döküm tekniği ile yapılmış ve iki perçin yardımıyla taca sabitlenmiştir.¹² Kuş her iki kanadını açmış, göğe yükselir şekilde betimlenmiştir. Eğer arkasında duran nesneyi güneş kabul ederse, bu kursa doğru uçuşunu var sayabiliriz. Tacın simetrik olan diğer 4 dişi, her iki tarafta kısalarak geriye doğru devam eder. Bu dişler tamamen bitkisel bezemeye süslenmiştir: bir sağa, bir sola kıvrılan dallar girland gibi algılanır ki, Türkler tarafından pek çok farklı malzeme üzerinde sevilerek kullanılmıştır. Dişlerin tamamı yatay şekilde uzanan bir şeride oturtulmuştur. Bu şeridin de üzerinde yatayda bitkisel bezeme tercih edilmiştir. Tacın bu hali ile başta durmayacağı açıktır. Zaten altına temas

6 Oktay Aslanapa, "Türklerde Arma Sanatı", *Türk Kültürü*, S.16, 1964.

7 Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul 2011, s. 47.

8 Anıl Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2003, C. III.

9 E.G. Devlet / M.A. Devlet, *Mifi v Kamnye: Mir Nasnalkogo İskusstva Rossii*, Moskva 2005, s. 320, 349, 392.

10 Anıl Yılmaz, "Göktürk Heykelciliğinde Umay Ana Figürleri", *XI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu – Bildiriler (17-19 Ekim 2007)*, İzmir 2009, s. 462.

11 T. Tsendsuren, *Mongolın Muzeyn Şildeg Uzmergiyn Deejis*, Ulaanbaatar 2014, s. 19. Moğol müzelerindeki malzemeyi tanıtan bu katalogta bahsi geçen taç için kullanılan kod, Y.2003-4-46'dır.

12 D. Bayar, a.g.e., 2004/4, s. 79.

eden şeridin üzerindeki dış bordürde var olan küçük delikler ve şeridin sonundaki iki büyük delik, bu tacın bandana tarzı bir beze dikildiği ve bu şekilde başa sabitlendiğini düşündürür. Tacın genelinde bazı yuvarlak boşluklar vardır. Buralarda da değerli taşların olduğu düşünülebilir ancak kazı raporunda bu konu ile ilgili bir bilgi yoktur (Görsel 1 a-b-c).

(Bağdaş kurmuş) heykeller

Bilge Kağan kült alanında rastlanılan Türk sanatındaki bir başka yenilik de, bağdaş kurarak oturma formudur. Aslında yüksek ayaklı masa ve sandalye kullanmayan tüm toplumlar için bağdaş kurarak oturmak, alternatifi olmayan bir durumdur. Dost ortamında belki yatma pozisyonuna yakın bir şekilde uzun da oturulabilir ancak, resmi ortamlarda başka türlü düşünülemez. Çin Hanlarının oturdukları tahtları da bir tarafa bırakırsak, gerek güney komşuları Çinliler, gerek batı komşuları Soğd, Sasani ve Hindistanlılar bu şekilde oturmayı tercih ediyorlardı. Türklerin de yurtları içinde farklı türde oturdukları düşünülemez.

Hal böyleyken Gök Türk Döneminde şekillenen bir gelenek olan kült alanları önündeki Türk soylularının heykelleri, ister erkek ister kadınları betimliyor olsunlar, ayakta durur şekilde ifade edilmişlerdir.¹³ Heykellerin ikonografik özellikleri farklı şekilde değerlendirilebilir; ancak çalışma yaptığımız konuda dikkatinizi çekmek istediğimiz husus, oturur şekilde olmadıklarıdır.

Bilge Kağan Külliyesinde birden fazla heykel bağdaş kurmuş şekilde yontulmuştur.¹⁴ Hem mermer kalitesi hem de işçilik olarak diğerlerinden ayrılan iki tanesi Moğolistan Tarih Müzesi'nde, bir tanesi ise Höşöö Tsaydam Müzesi'nde sergilenmektedir. (G. 2, G. 3, G. 4). 4 numaralı heykel oturur pozisyonda olmasının dışında çok tahrip olmuştur. Diğer ikisi de böyledir ancak detaylar seçilebilir. 2 ve 3 Görsel numarası verilmiş heykeller üzerinden bir çıkarım yapacak olursak; aralarındaki tek fark paltolarının kapanma yönleridir. Her iki heykel de tespit edilebildiği kadarıyla, Gök Türk dünyasında hiç olmadığı kadar güçlü üç boyut etkisi yaratırlar. Heykeller bir platformun üzerinde bağdaş kurmuş şekilde ifade edilmişlerdir. Üzerlerinde var olan ayak bileklerine kadar uzanan palto, bacakları sarmış şekilde gösterilmiştir. Pal-

13 İstisnaları göz ardı edersek, Türk heykeltiliğinde Bilge Kağan Dönemine kadar heykeller genellikle ayakta poz verir halde betimlenmişlerdir. Bkz. Anıl Yılmaz, **a.g.e.**, İstanbul 2003: çizim 44, 45... Anlaşılan Bilge kağan ile birlikte bu form da Türkler arasında rağbet görmeye başlamış ve uygulanagelmıştır. Bkz. Anıl Yılmaz, **a.g.e.**, 2003: çizim 143,144,146, ...).

Aslında heykelerde yeni pozlar verilmesi süreci Kül Tigin ile birlikte başlamıştır. Nihayetinde Kağanlığın dış politikası iki kardeş tarafından belirlendiğinden, Kül Tigin'e ait kült alanı da aynı dönem sanat ifadelerini içerir. Bkz. Lumir Jisl, "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", **Belle-ten**, S. XXVII/107, 1963, görsel 15.

14 Anıtlarda, TİKA tarafından görevlendirilen ilk heyet 1997 yılında Türkiye adına bir yüzey araştırmasını yapmış ve alanda "bağdaş kurar şekilde oturmuş" üç adet heykel olduğu bilgisini vermiştir. Bkz. Kenan Bilici, "Orhun Anıtları'nda 1997 Yılında Yapılan Çalışmalar: İlk Rapor", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi 4-7 Kasım 1997 – Ankara**, Ankara 1999, s. 119.

tonun üzerinden geçirilmiş plakalardan mamul kemer, paltoyu sıkarak hareket etmeye kolaylık sağlıyor olmalıdır. Her iki heykelin de göğüs kısmı tahrip olmuştur ancak paltolarının yakaları gayet açık şekilde görülebilir. Heykele kuvvetli bir şekilde üç boyut etkisi yaratan sol kol gövdeden ayrı bir şekilde sol bacağından üzerinden kaval kemiğine doğru uzanır. Sağ kolları da ağır tahrip olmasına rağmen, vücuda yapışık bir şekilde göğüs yüksekliğinde durur. Diğer Gök Türk heykellerinden yola çıkarsak her iki heykelin de sağ elleri ile bir kap tuttıklarını söyleyebiliriz. Heykellerde dikkat çeken bir diğer husus, üzerlerinde silah olmamasıdır. Oysa geleneksel Türk heykellerinde poz veren Beyler çoğunlukla sol elleri ile ya kılıçlarını ya da bacağına doğru uzatmış şekilde gösterilirler. Heykellerdeki ince işçiliği de dikkate alırsak geleneksel ikonografik öğeleri tekrarladıklarını söyleyemeyiz. Heykeller bu halleri ile Pagodalardaki Buddha heykellerini çağrıştırmaktadırlar.

G. 2. Paltosunun soldan sağa doğru kapanması sebebi ile Bilge Kağan'a atfedilen heykel, Bilge Kağan külliyesi Moğol Tarih Müzesi, Moğolistan

G. 3. Paltosunun sağdan sola doğru kapanması sebebi ile Bilge Kağan'ın karısına atfedilen heykel, Bilge Kağan külliyesi Moğol Tarih Müzesi, Moğolistan

G. 4. Bilge Kağan külliyesine oturur şekilde tasvir edilmiş, oldukça tahrip olmuş bir heykel Höşöö Tsaydam Müzesi, Moğolistan

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız “taç” ve “oturma şekli” Asya’nın tamamına yayılmış bir başka inanç şekli içinde çok sevilerek kullanılan formlarla benzerlik göstermektedir. Buddha ki, Dünyada önemli sayıda inananı olan inanç sisteminin kurucusudur, gerek Pagodalardaki oturuş şekli, gerek Budist Tanrıların başındaki taç, Bilge Kağan buluntuları ile benzerlik içindedir:

Budizm’in Asya’nın doğusunda yükselmesi daha Wei hanedanlığı (MS. 386-534) döneminde başlamış, Sui (MS. 581-618) ve Tang hanedanlığı (MS. 618-907) dönemlerinde zirveye ulaşmıştır.¹⁵ Tang idaresi altındaki imparatorluk, başarılı dış politikalarla büyürken, bu inanç da Çin ile birlikte gelişmiş, genişlemiş ve kök salmıştır.

Tang yönetimi altında Çin İmparatorluğu güçlendikçe merkezi yönetim, merkezi yönetim güçlendikçe de inanç sisteminin özünü oluşturan Budist elementler imparatorluğun dört bir tarafına ulaştı ve komşu ülkelerle beraber filizlenme şansı elde ettiler. Korelilerin¹⁶ ve Japonların¹⁷ Budizm, Şintoizm, Konfüçyüsçülük gibi dinlere girmeleri ya da Sinizm gibi Şaman merkezli kendi inançları ile harmanlamaları hep bu sürece denk gelir.

Tang Döneminde her ne kadar Jùxíng dà yàn tǎ (Büyük Vahşi Kaz Pagodası) ya da Xiǎo yàn tǎ (Küçük Vahşi Kaz Pagodası) gibi önemli pagodalar inşa edildiye de, doğrudan Budizm ile ilişkilendirilen mağara kültü de oldukça zengindir. Dunhuang, Longmen, Yun’gang hatta inşası MS. 675 yılına kadar uzanan Fengxian mağaralar zinciri Budizm ile beraber zirveye ulaşmışlardır. Eğer ifade edildiği gibiyse, Türkler içinde de güçlü bir mağara kültü vardır¹⁸ ve bu alanların, Türkler tarafından bilinmiyor olduğunu söylemek ya da en azından ziyaret edilmediklerini düşünmek de pek mümkün değildir. Özellikle Türklerin Çin sınırları içinde 630 - 681 yılları arasında geçirdikleri fetret devri ve zaman zaman Çinlilerle yapılan ittifaklar, hem Türk tüccarların hem de Türk soylularının bu bölgeleri ziyaret etmelerine fırsat tanıyor olmalıdır.

Budizm’in bu süreçte, aynı Kore ve Japonya’da olduğu gibi Türkler arasında da kabul görmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Dolayısıyla bazı Budist sanat formlarının Türkler tarafından kullanılması da beklenebilir.

İşte bu formlardan biri yukarıda ifade ettiğimiz gibi “bağdaş kurarak” oturma şek-

15 Tanglardan sonra başa gelen Song hanedanlığı, Budizm yerine Neo-Konfüçyüsçülüğü tercih etmiştir. Hanedan değişikliği ile birlikte Çin’de eskisi gibi tercih edilmeyen Budist rahipler bu sefer Uygurların içinde kendilerine yer bulmuşlar ve Uygur kültürünün ve imparatorluğunun dönüşmesine yardımcı olmuşlardır. Türkler içinde başlayan bu süreç, başlı başına bir çalışma konusudur.

16 Budizm’in Kore’de yayılmaya başladığı dönem MS. 4. yy. kabul edilse de, asıl hâkimiyet Silla yönetimi ile olur ki 668-935 yılları arasına denk gelmektedir.

17 Budizm’in Japonya’da tanınmaya başlaması MS. 6.yy.in ortalarıyla birlikte olmuştur. Bkz. Robert Ellwood, **Japanese Religion**, 2007, s. 123.

18 Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, İstanbul 1971, s. 35, 36.

lidir. Bu tarzın stilistik olarak geleneksel Türk heykeltıraşlığı içinde olmadığını yukarıda belirttik. Kült alanını inşa eden heykeltıraşlar ki bunların da Çinli olduklarını biliyoruz (Bilge Kağan, kuzey yüzü 14ncü satır), yakından tanıdıkları bu formu işlemekte zorluk yaşamamış olsa gerektirler. İhtimalle 2 ve 3 Görsel numaralı heykeller bark binasının içinde bulunuyordu ancak kafaları yoktur. Dolayısıyla Bilge Kağan'a ait olanının başında bir diadem var mıydı? Yoksa Kül Tigin gibi bir börtü ile mi betimlenmişti bilemiyoruz. Ancak vücut şeklinin, trans haline geçmiş Buddha ile benzerliği dikkat çekicidir.

Diadem ile ilgili düşüncelerimizi paylaşacak olursak;

Buddha ve Budist tanrılar, çoğunlukla ya farklı başlıkla ya da saçları örülü bir şekilde başının üstünde toplanmış olarak ifade edilmişlerdir. Bununla birlikte Gök Türklerle kadar, Kağanların taç/diadem taktıkları ile ilgili bir arkeolojik veri de elimize ulaşmış değildir. Sadece petrogliflerde ve heykellerde 3 dişli taç giyen kadın figürlerinin varlığından haberdarız.¹⁹ Bir de Çinli Budist keşiş Hsüan-tsang (Yuan Chwang/Huan Zang), Batı Gök Türk Kağanı T'ung Yabgu'nun alnında beyaz ipekten zarif bir bandanın varlığından haber verir.²⁰

Taç tamamen Türk sanatı içinde kalsaydı, üç dişli olmasını beklerdik. Çünkü Bronz Çağı'ndan - Anadolu Selçuklularına kadar takip edebildiğimiz bir form olduğuna yukarıda değinmiştik. Çin İmparatorunun tacını/başlığını da kopya edemeyeceklerine göre hafızalarında olan en yakın motif, Buddha ve Budist Tanrı/Tanrıçalarının kullandığı başlık olabilirdi.

Bu konu tarihi olarak da desteklenir mahiyettedir: Bazı yayınlarda, Gök Türk Kağanlarının Budizm'e ilgi duyduklarını ve halklarını Budist yapmak için gayret gösterdikleri, maalesef günümüze ulaşmasa da, bazı Budist Sutralar'ın Türkçeye çevrildiği bilgisi vardır.²¹

Yazılı kaynakları yorumlayan araştırmacılar, Taspar (Ta-po) Kağan'ın (570-582), tutsak Çinli bir rahibin etkisi ile (Jinagupta ki aslında Hintlidir) Çin'in kudretinin arkasında yatan gerçeğin Budizm olduğunu düşündüğünden bu dine geçtiğini, hatta bir tapınak yaptırıp Budizm ile ilgili kitaplar istediğini belirtmektedirler.²² Yine İşbara'nın (581-587), Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta, Çin adetlerini almak istediğini fakat kendi milletinin gelenek ve göreneklerinin çok köklü olmasından ötürü buna cesaret edemediğini²³; O'nu Ch'i-min Kağanın (603-609) takip

19 Anıl Yılmaz, a.g.m., 2009.

20 Yuan Chwang, *On Yuan Chwang's Travel in India 629-645 A.D.*, Ed. Thomas Watters M.R.A.S., London 1904, s. 74.

21 Zaynulla Samaşev v.d., *Eski Türklerle Ait Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi*, Astana 2016, s. 267.

22 Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 3.

23 Faruk Sümer, a.g.e., s. 4-5.

ettiğini ifade ederler.²⁴ Bilge Kağan'ın böyle bir teşebbüsü ise Tonyukuk tarafından vazgeçirilmiştir.²⁵

Bazı araştırmacılar daha da ileri giderek, Taspar Kağanın Budizm'i Tabgaç Hanedanı'na mensup rahiplerin tesiri ile devlet dini olarak seçtiklerini hatta nerede olduğu bilinmeyen bir Sanghânâmâra (Budist külliye) yaptırdığını düşünmektedirler.²⁶

Yukarıda ifade edilen düşüncelerin tamamı, Çin kronikleri esas alınarak kurgulanmıştır. Gerçekte Türklerin bıraktıkları yazıtları incelediğimizde, Onların Budizm ya da her hangi bir başka dine meylenmek gibi bir durumları olduğunu düşünmek söz konusu bile değildir. Bu konuda bir tane istisna bulunmaktadır. O da Bugut Yazıtı'dır. 10ncu satırında: “*ve O buyurdu: Yeni büyük bir Samgha (Budist cemaati) meydana getir. Ve sonra o zaman*” diye tercüme edilen cümle²⁷, yukarıda bazılarını ifade edebildiğimiz pek çok araştırmacıya Taspar Kağan'ın Budist olduğunu ve Budizm ile ilgili pek çok çalışma yaptığını düşündürmüştür. Ancak bu ön okumalar maalesef bilim dünyasını yanılttığı gibi farklı türde bir tarih algısı da yaratmıştır. Bu metinle ilgili son okuma önerisi Yoshida'dan gelmiştir ve Budizm ile hiç de alakası olmayan bir ifade kurgulanmıştır.²⁸

Antik metinlerdeki bilgileri doğru yorumlamak çok önemli bir konudur. Hele hele erken dönem okumalarında çok net olmayan bilgilerle ilgili keskin ifadeler kullanmak, tarih yazıcılığı içinde çok hatalı bir akademik tavrıdır. Bu bilgiler, arkeolojik verilerle harmanlansaydı, belki daha ihtiyatlı davranılabildi diye düşünüyoruz. Örneğin Batı Türklerinin (On Ok) kontrolü altındaki şehirler sadece Budistlere değil, Hristiyan, Mazdeist, Maniheist vs. tüm inançlara müsaade eden bir anlayışla yönetiliyorlardı. Yine de buradaki Kağanları doğrudan bu inançlar içinde gösteren ciddi veriler yoktur. Batı Gök Türkleri için hal böyleyken, Doğu Türklerinin Budist olduklarını iddia etmek dikkatle dile getirilmesi gereken bir tez gibi durmaktadır.

Dönemin dış ilişkilerini dikkate alarak bir sonuç çıkarmak istersek; Batı ve Doğu

24 Ahmet Taşağil, **Gök-Türkler**, C. I, Ankara 1995, s. 62-63.

25 Liu Mau Tsai, **a.g.e.**, s. 241; Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 7; Ahmet Taşağil, **Gök-Türkler**, C. III, Ankara 2004, s. 45.

26 Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978, s. 127-128.

27 Saadet Çağatay, Semih Tezcan, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten**, S. 217, 1975, s. 251.

28 Budist rahiplerin toplandığı yer olduğunu düşündüren ifade; [*nwh snk' 'wst*]dir. Ve bunu çoğu araştırmacı metin içinde ifade ettiğimiz şekli ile kabul etmiştir. Oysa yeni okuma [*nwm snk' 'wst*] olarak kabul etmektedir. Bu da “*dini kanun taşıyı kurmak*” anlamında okunabilir ki, stelin bizatihi kendisini ifade ediyor olması gerekir. Metindeki yanlış okumalarla ilgili daha pek çok öneri için bkz. Mehmet Ölmez, **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları**, Ankara 2012, s. 66, 68; Yine Bugut yazıtı ile ilgili bir tercüme yapan Ōsawa ise bu kelimeyi “*hukuk taşı*” olarak okumayı tercih etmiştir Bkz. Takashi Ōsawa, “Birinci Eski Türk Kağanlığı'nda Umna Kağan'ın Güzergâhı ve O'nun Oynadığı Siyasi ve Kültürel Rol Üzerine 2007-2008 Yılındaki Moğol ve Japon Ortak Yüzey Araştırmalarına Göre”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, C. 60, S. 1, 2012, s. 62.

Türklerinin güçlü bir Çin asimilasyonu altında olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik bu durum bozkırda kurulmuş ilk Gök Türk Kağanlığı'ndan beri devam edegelmekteydi. Hunları bile itaat altına almanın, onlara Çin sınırlarında görev vermekten geçtiğini, bir süre sonra göçer hayatlarını bırakıp tarım ile ilgileneceklerini, Çinlilerin yaptığı usulde kurbanlar sunacakları gibi konuları Çinliler kendi iç yazışmalarında belirtmektedirler.²⁹

Böylesine ağır bir asimilasyon politikası karşısında Gök Türk kağanlarının istedikleri gibi davranmalarını; Çinlilere sonuna kadar karşı durmalarını beklemek çok doğru olmayacaktır. Eğer bir kağan olarak tanınmak, muhatap alınmak ve biraz da saygı duyulmak istiyorsanız hatta taht oyunlarında bazen siz Çinlilere, bazen Çinliler size yardım ediyorsa, sizin de Çin'in bu politik oyununa, politik manevralar ile karşı koymanız gerekir.

İşte bu yüzden Gök Türk kağanları Çinlilere yakınmış gibi ifadeler kurmuş olmalıdır. Hatta bazıları “Budist olmak heveslisi” gibi görünmek istemiş bile olabilir. Bir Kağan, buyruğu altındaki tüm halkları ilgilendiren kararlara imza atmadan önce ihtimalle danışmanları, tüm alternatifleri kendisine sunmaktadır.

Şöyle ki, Gök Türk kağanlarından Taspar'ın askeri gücünün Çin'den bazı üstün yanları vardı. Karısının bir Çin prensesi olduğunu da biliyoruz.³⁰ Gök Türkler, dönemin Çin hanedanlarından Chou ve Ch'i'ler arasındaki taht oyunlarına karıştırlar ve karışıyorsa, Taspar gibi bir kağan belki Çin'i kontrol altına almayı düşünmüş bile olabilir. Bir Çin prensesi ile evli olması O'na, Çin tahtına geçecek kişinin belirlenmesine bir fırsat da sağlayabilirdi. Bu sebeple Çin'e karşı uygulanan bu Gök Türk dış politikası, O'nun Budizm ile ilgilenmesini gerektirmiş olmalıdır.³¹ Bu amaçla -Çin'den ayrılmak zorunda kalan ya da davet edilen- Jinagupta'nın 10 yıl boyunca Gök Türk merkezinde ağırlanması başka bir sebebi olamaz.

Taspar Kağan gerçekten samimi olsaydı, Sutralar sadece Türkçeye çevrilmekle kalmaz, etrafında bazı Budist rahipler ve manastır vs. gibi daha ciddi çalışmalar da yapmış olurdu. Bu yüzden Bugut gibi Kağanlık yazıtlarını doğru okumak ve yorumlamak gerekiyor. Bugut'ta böyle bir ifadenin olmadığına değindik. Son çalışmalar bu Sutraların zaten Türkçe'ye değil, Çince'ye çevrildiği yönünde öneriler sunmaktadır.³²

Yine Kağanlardan Ch'i-min (603-609), Taspar gibi olmasa da, Budizm ve Çin kültürü ile ilgili yaklaşımı, Çin sarayı tarafından anlaşılması olacak ki kendisine; “kıyafetlerinizi ya da saçlarınızı değiştirmenizin bir anlamı yok, önemli olan yaşam şek-

29 T'ung Tien 1071/b.

30 Taşağıl, a.g.e., 2003, s. 28.

31 Kürşad Yıldırım, “Taspar Kagan ve ‘İlk Tercüme Faaliyetleri’ Üzerine Bazı Notlar”, *Dil Araştırmaları*, S. 19, 2016, s. 40.

32 Yıldırım, a.g.e., s. 44.

linizi değiştirmeniz” gibisinden bir cevap verilmiştir.³³ Çünkü baş örtmek, saçları toplamak, mor palto üzerindeki güneye doğru eğilip iki kez eğilip selam vermek³⁴ hem siyasi hem kültürel açıdan Çin'e bağlılık anlamına geliyordu. Bu sebeple Çinlilerin verdiği bu cevap, Türklerin çevirdiği siyasal manevraların, Çinliler tarafından anlaşıldığı şeklinde de yorumlanabilir. Ancak asıl önemli olan Ch'i-min'in neden böyle hareket ettiğini anlamamızdır. Bu davranış biçimi O'nun kağan olmadan önceki yaşantısı ile ilgilidir. Kağanlık mücadelesinde başarılı olamamış ve Çin'e sığınmak zorunda kalmıştı. Tardu'nun gücünü yitirmesi ile Kağan olabilmesi Çin'in yardımı ile gerçekleşmişti.³⁵ Bu sebepten ötürü Ch'i-min, Çin'i küstürmek istemeyen bir politika yürütmek zorunda kalmış olmalıdır. Üstelik tahta Ch'i-min'den hemen sonra geçen oğlu Shih-pi Kağan, babasının tam tersi bir politika ile devleti idare etmeye çalışmıştır.³⁶ Çünkü O'nun, babası gibi Çin'e herhangi bir minneti yoktu. Bu yüzden çok daha bağımsız bir tavır sergileyebilmiş olmalıdır.

Bu sebeplerden ötürü Gök Türk kağanlarının gerçekten Çin inanç sistemi ile çok yakından ilgilenmiş olmaları pek gerçekçi görülmemektedir. Konjonktür gereği bu şekilde davrandıklarını söylememiz ihtimalle yanlış da olmayacaktır.

Ancak taç artistik bakımdan incelendiğinde, açıkça Budist sanat içinde yer aldığı görülür.

G. 5. Bodhisattva Maitreya, Swat vadisi, Kuzeybatı Pakistan, MS. 7. yy.
h. 17.6 cm © Phoenix Ancient Art

33 Sümer, **a.g.e.**, s. 5; Tsai, **a.g.e.**, s. 78, 101; Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul 2013, s. 148, dip not 40.

34 Tsai, **a.g.e.**, s. 367.

35 Taşağıl, **a.g.e.**, 1995, s. 58-60.

36 Sümer, **a.g.e.**, s. 6; Taşağıl, **a.g.e.**, 1995, s. 65.

G. 6. Taçlı Buddha, bronz, Kaşmir, MS. 8-9.yy.lar

Wai-kam Ho, “Notes on Chinese Sculpture from Northern Ch’i to Sui Part I: Two Seated Stone Buddhas in the Cleveland Museum”, *Archives of Asian Art*, S. 22, 1968-1969, fig. 23).

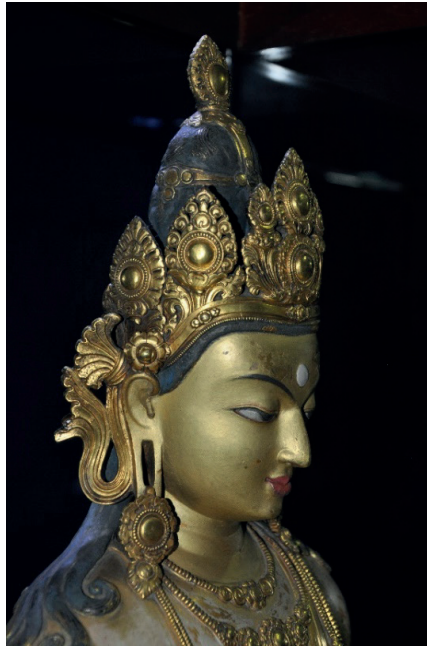

G. 7. Bodhisattva Mañjuśrī, Nepal. MS. 10. yy.

bronz, h. 45 cm. Long-term loan from the Collection of Nyingjei Lam
(K. Debreczeny, “Wutai Shan: Pilgrimage to Five-Peak Mountain”, *Journal of the International Association of Tibetan Studies*, S. 6, 2011, Cat. No: 20)

G. 8. Mañjuśrī, Nepal, 13-14.yy.
bronz h. 6.5 cm. Collection of Nyingjei Lam (HAR 68442). (Debreczeny,**a.g.e.**, Cat. No: 24)

G. 9. Akchoba (detay), MS.17. yy.
Zanazabar Müzesi, Ulaan Baatar, Moğolistan.

G. 10. Amitayus (detay), MS.18. yy.
Zanazabar Müzesi, Ulaan Baatar, Moğolistan.

G. 11. Vaishravana (detay), MS.19.yy.
Zanazabar Müzesi, Ulaan Baatar, Moğolistan.

Çalışma içinde paylaştığımız 5 - 11 no'lu görsellerdeki taçlar incelendiğinde, bunların Bilge Kağan Hazinesi olarak adlandırılan buluntu topluluğu içindeki taç ile büyük bir benzerlik içinde olduğu görülür. Budist sanat içinde sevilerek kullanılan bu taç formu, Tanrı/Tanrıça ve hatta Buddha'nın bizatihi kendisi tarafından kullanılmıştır. Budizm'i (ya da versiyonlarından birini) resmi din olarak seçmiş devletlerin imparatorları ise böyle bir tacı kullanmaktan imtina etmiş gibi görülmektedirler. Örneğin Çin, Kore ya da Japon imparatorlarının giydikleri taç, yüzü perdeleyen siperlikli başlıklardan oluşuyordu.

Budist gelenekte zaman içinde pek çok taç şekli gelişmiş ve bazıları 19. yüzyıla gelinceye kadar kendi içinde çeşitlenmiştir. Bununla birlikte taçların da çeşitlendiği, daha grift haller aldığı söylenebilir. Ancak ortak özellikleri, bu tacın önce bir bandanaya, ardından bu bandana yardımı ile başa sabitlenmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tip taçların en erken örneklerine Bactria sınırları içinde kalan Swat vadisinde (G. 5) ve Kuzey Hindistan'daki Kaşmir'de rastlıyoruz (G. 6).³⁷ Bu alan farklı kültürlerin kaynaştığı ve sentezlendiği bir pota olması açısından önemlidir. Batıdan gelen Hellenistik etkiler, İran kültürünün Mezopotamya ile birlikte kadim uygulamaları, Hint dünyası ile doğrudan komşu olması ve dağlık yapısı yüzünden Altay kökenli göçer kültürlerin buraya inmeleri burasını bir harman yerine çevirmiştir.³⁸ Kuşan sanatı arkasından ortaya çıkan Gandara gibi ekoller, burada tüm bu farklı yaşam şekillerinden etkilenen bir tarz yaratmıştır.

İncelediğimiz Budist taçları, iki ana malzemedden oluşmaktadır. İlki, üç ama çoğunlukla beş dişli metal kısım ve ikincisi ise, kumaştan yapılan bandana. Metal bandanaya ilıştırilmekte ve bu sayede bandana başa bağlanabilmektedir. Ve açıkça görülmektedir ki, Bilge Kağan'ın tacı da gerek üslup gerek uygulama açısından Budist sanatta kullanılan taçlarla tam da bir benzerlik içindedir. Erken dönem örnekler de bunu teyit eder (G. 5 - 11).

Eğer durum yukarıda yorumladığımız gibiyse, yani Gök Türk kağanları Budizm ile sadece ilgileniyorlarmış gibi göründülerse, makalemize kaynaklık eden "taç" Gök Türk Dönemi'ne tarihlendirilemez. Çünkü savımız Gök Türk kağanlarının doğrudan Budizm ile ilgili bir nesneyi taşımalarını engeller.

Bu durumda NG 262B ve NG 261B kodları verilen açmaların kazı sürecini tekrar değerlendirmemiz gerekmektedir çünkü kazı başkanı bu buluntu topluluğunun ısrarla döşeme altında olduğunu ve Bilge Kağan Külliyesi planlanırken zemin altına

37 Ho, a.g.e., s. 24

38 K. Enoki, vd. "The Yüeh-Chih and their Migrations", *History of Civilizations of Central Asia – The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Paris 1994, s. 173; B.N. Puri, "The Kushans", *History of Civilizations of Central Asia – The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A. D. 250*, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Paris 1994, s. 243.

yerleştirildiğini iddia etmektedir. Raporlar, buluntuların Bilge Kağan'ın dışında birine ait olabileceğini reddettiği gibi³⁹, Bilge Kağan Külliyesi'nin içinde bulunan ve “sembolik hatıra mezarı” olarak tanımlanan kült alanının, Bilge Kağan'a ait külliye ile birlikte, Uygurlar Dönemi'nde tahrip edildiğini ileri sürer.⁴⁰

Kazı ekibi tezini desteklemek için koyduğu görselde de “orijinal taban sıvasının eserlerin üstünü kaplayacak şekilde sıvandığı” bilgisi olmakla birlikte, biz yapılan kazıda bu bilgiyi teyit edecek bir iz göremediğimizi ifade etmek isteriz.⁴¹ Hatta görselden orijinal taban seviyesi görülmemektedir bile (G. 12).

G. 12. Bilge Kağan Hazinesi olarak yayınlanan buluntu topluluğunun kazı esnasındaki durumu (Bahar, a.g.e., 2013, Görsel 6; Bayar, a.g.e., 2004, Görsel 7).

Bu öneri, bilebildiğimiz kadarıyla her hangi bir makalede tartışılmadı. Konunun çok heyecan verici olması sebebiyle Türkiye’de konu ile ilgili söz sahibi olanlarca da genellikle kabul gördü.⁴² Farklı fikir süren akademisyenlerden birinin düşüncesi: “Bilge gibi, belki de Gök Türklere en refah dönemlerini yaşatmış bir Kağanın, böylesine basit bir sunu topluluğu ile diğer dünyaya uğurlanamayacağı” şeklindeydi.⁴³

39 Hasan Bahar, sadece bir yayınında bu eserlerin Bilge Kağan ya da çok yakınından birine ait olabileceği ifade etmiştir. Bkz. Hasan Bahar, “TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, **XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002 – Ankara**, III, Ankara 2005, s. 506.

40 TİKA, a.g.e., 2003, s. 64; Bahar, a.g.e., 2013, s. 284-285; Bahar, a.g.e., 2005, s. 504.

41 Bahar, a.g.e., 2013, s. 284.; Bahar, a.g.e., 2005, s. 506.

42 Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mimarisi Üzerine Bir Deneme-**, İstanbul 2016, s. 242, Res. 96-97.

43 Nejat Diyarbakirli, “Bilge Kaan Hazineleri ve TİKA'nın İnanılmaz Şovu”, **Sanat Çevresi**, S. 280, 2002, s.

Gerçekten de Bizans elçisi Zemarkhos'un, İstemi Yabgu'ya yaptığı ziyaret sonrası kabul edildiği yurt hakkında yazdıkları⁴⁴ ya da Çinli Budist rahip Hsüan-tsang'ın Batı Gök Türk Kağanı T'ung Yabgu'nun (Du'lu/Sheh hu) yurdunun tefrişatı için ifade ettikleri, Diyarbekirli'yi haklı çıkartacak niteliktedir.⁴⁵

Bilge Kağan Külliyesi'nin içindeki kült alanının bir mezar yapısı olmadığını, ölü adına düzenlenecek törenlerin yapıldığı yerler için planlandığını ifade etmek gerekmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla Gök Türk Döneminde, Bilge Kağan Külliyesi'nin içine bir başka Türk soylusunun kült alanını yapmak pek mümkün görülmemektedir. Bu nedenle alanın "iki evreli yapı katı" olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bununla birlikte buluntu topluluğu gerçekten de *in-situ* olarak durmaktadır. Ancak düşüncemiz; bunlar Bilge Kağan'ın Külliyesi planlanırken değil, daha sonraki döneme ait bir kült alanı yapılırken yerleştirilmiş olmalıdır. Ve her nasılsa kazı esnasında, bu "iki farklı yapı katı" gözden kaçmış ve hafriyatı gerçekleştirenlerce buluntular, MS. 735'e, yani Bilge Kağan'ın kült alanının yapıldığı döneme tarihlendirilmiştir. Oysa sunağın doğusunda bulunan daha basit planlanmış kült alanının -yukarıda belirttiğimiz gibi- daha sonraki bir dönemde yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Yapılırken de külliye taban örtüsünü kesmiş ve buluntu topluluğunu seviye olarak bu örtünün altında bir yerlere yerleştirmiştir. Zaten tek evreli bir yerleşmede zeminin altına inmek için arkeolojik olarak bir sebep de yoktur. Ancak bugün jeofizik radarlar yer seviyesinin altındaki anomaliler hakkında (mimari oluşumlar, metal gömütler vs.) arkeoloğlara oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Kazı raporlarında jeofizik ölçümler yapılmış, bununla birlikte buluntu topluluğunun böyle bir çalışma sonucunda tespit edildiği ifade edilmemiştir.⁴⁷ Dolayısıyla kazı süreci ile ilgili bir takım sorunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Bizim düşüncemiz, kazı ekibinin tersine, buradaki kült alanının Gök Türklerden sonraki bir döneme tarihlendirilmesi yönündedir. Bu kült alanını yapanlar da ya Uygur ya da Kırgız olmalıdır.

Kırgız olma ihtimali çok düşüktür çünkü Kırgızların tarihsel süreç içinde kitlesel olarak Budist ya da Maniheizt oldukları bir dönem yaşanmamıştır. Bugün sadece Doğu Türkistan'da, Tarbagatay'da az sayıda bir Kırgız nüfusu Budist inancına sahip olarak yaşamaktadırlar.⁴⁸

22.

44 Lajos Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998, s. 64-65.

45 Yuan Chwang, **a.g.e.**, s. 74-75; Ligeti, **a.g.e.**, s. 87-88.

46 Anıl Yılmaz, "Baba mı, Balbal mı yoksa Bediz mi?", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. II/4, 2005, s. 211.

47 Bahar, **a.g.e.**, 2005, s. 503.

48 S.M. Abramzon, **Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kul'turniye Svyazi**, Leningrad 1971, s. 28. Kırgızların en azından birazının Maniheizt olup olmadığı bugün tartışmalı bir yazıt olan Süci yazıtına bağlanır. Bkz. Ölmez, **a.g.e.**, s. 287-290. Kanımızca bu yazıt, Kırgızlara ait olsa bile tüm bir halkı ilgilendirmemekte-

O halde bu alan Uygur Dönemi'ne aittir, böyle düşünmemizin nedenini şu şekilde açıklayabiliriz:

Uygur tarihini iki fasıl halinde inceliyoruz. İlki, Gök Türk adet ve gelenekleri ile neredeyse aynı olan Orhun Uygurları ve ikincisi ise, tüm kurumları ile yerleşik ve ticaret hayatını tercih eden Turfan Uygurları Dönemi⁴⁹. Aslında göçerler arasında yerleşik yaşam unsurları, daha ilk Uygur Kağanlığı Dönemi'nden itibaren tüm kurumları ile görülmeye başlanmıştı. Ancak arkeolojik veriler göstermektedir ki, halk arasında göçer kültür inançları yoğun olarak uygulama alanı bulabiliyordu.

Kuzeydeki göçerleri kontrol etmek için asimilasyonu dış politikalardan sadece biri olarak gören Çin idarecileri,⁵⁰ aynı baskıyı Uygurlar üzerinde de denemiş olmalıdır. Bu aşamada tarihi süreci iyi okumak gerekiyor: Gerek 680'de yeniden tesis edilen Gök Türk kağanlığı, gerek Uygurların ilk dönemi, askeri açıdan Türklerin Çinlilere karşı hep üstün olduğu bir sürece işaret eder. Pazarlardan serbestçe yararlanan Türk tüccarlar, Türklerin içine rahatlıkla giren Çinliler, her yıl Türklere ödenen vergiler vs.⁵¹ sanki Türkleri üstün durumdaymış gibi göstermektedir. Gerçekte ise durum tam tersidir; çünkü asimilasyon zorla uygulanmaya çalışıldığında, tam tersi sonuçlara sebep olduğunu biliyoruz. İlk Türk Kağanlığı dağıldığında, Çin sınırları içinde geçen 50 yıllık süreç, Türk idareciler arasında milli değerlere çok daha sarılmış bir bakış açısı yarattı. Dolayısıyla Çinlilerin bu uygulamaları, Türk Kağan ve danışmanlarınca çok iyi bilindiğinden Budizm ile aralarına bir mesafe koymak istemiş olmalıydılar. Anlaşılan Uygur kağanları bu etkinin karşısında, Gök Türk kağanları kadar politik davranmadılar ve en azından şiddetini azaltmak için Soğdların inanç sistemi olan ve aslında Mazdaizm ile Budizm'den çok da farklı olmayan Maniheizm'i tercih etmek durumunda kaldılar.⁵² Gerçekten de Uygurlar bozkırda tarım toplumlarının geliştirdiği bir inanç sistemine geçen ilk göçer topluluk olması açısından bir dönüm noktasıydılar. Böylece hem uzun süredir bölgede var olan Budizm felsefesini dışlamamış oldular hem de Çin'in etkisini en aza indirerek, daha bağımsız hareket edebileceklerini düşündüler.

Soğdlar da, aynı Çinlilerin yaptığı gibi, Gök Türklerle kurdukları ikili ilişkilerini

dir.

49 Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1991, s. 348, 351; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1998, s. 131, 135. Akademisyenler bu dönemleri farklı isimlendirebilmektedirler. Kafesoğlu üçüncü dönem olarak Kan-Çou Uygurlarından bahsetmektedir.

50 Chang'an'da yapılan bazı Budist tapınaklar ve manastırlar Gök Türkler'in de kullanımına sunulması planlanarak inşa ediliyorlardı: H-J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia", **Numen**, S. 37/1, 1990, s. 54.

51 Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 1995, s. 206.

52 Sergei G. Klyashorniy, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, İstanbul 2018, s. 150. Uygurların Mani inancına geçme süreçleri hakkındaki genel görüş, Çin'de yaşayan Mani rahiplerinin etkisi sonucunda şekillendiği yönündedir. Ancak Tekin bu sürecin böyle yaşanmadığı yönünde bir başka önermede bulunur. Bkz. Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla İki Birkaç Not (762-1962)", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, S. 10, 1962, s. 10-11.

Uygurlara taşımışlardır.⁵³ İç Asya'da şehirlerin bu denli büyümesi, çoğalması ve idare edilebilmesini sağlayan organizasyon, Soğdların (ve bazı Çinli mimarların) yardımı ile gerçekleştirilmiş olmalıdır. Ortak kervanların sadece Çin'e doğru değil, tüm İpek Yolu boyunca gidip gelmesi bir yana, Uygur şehirciliği üzerindeki Soğd etkisini Baybalık inşa edilirken açıkça görmek mümkündür. Moyun Çor Yazıtı, Batı yüzü 5nci satır:⁵⁴ “Soğdlar ve Çinlilere Selenga'da Baybalık'ı yaptırtdım.”

Uygur idarecileri her ne kadar şehirleri, kurumları ile birlikte inşa ettiriyorlarsa da, şehirlerde yaşamayan halkın büyük bölümü eski inançları ve adetleri takip ediyordu. Arkeolojik veriler göstermektedir ki, Uygurlar “atalar kültü” içinde kült alanları inşa etmeye devam etmişlerdir. Bugün istisnaları göz ardı edersek, Avrasya bozkırlarında yaşayan Türk soylu halklar kendilerinden önceki kültürlerin maddi verilerine saygı göstermeye devam etmektedirler. Arkeolojik veriler göstermektedir ki, Hanuy vadisi Gök Türklerden sonra Uygur Boylarının kontrolüne geçmiştir. Dolayısıyla bu kült alanı, buradaki hâkim Boy'un ileri gelenlerinden birine ait olmalıdır. Neden Bilge Kağan külliyesi tercih edilmiştir? ihtimalle bu kült alanının sahibi, kendisi ile ilgili yapılacak ritüellerin (yoğ-aş merasimlerinin), hayattayken tüm saygıyı hak eden bir Türk Kağanı'nın külliyesinin avlusunda yapılmasını istemiş olmalıdır diye düşünebiliriz. Dolayısıyla bu kült alanına bırakılan sunular da, Uygur dönemine ait malzemelerini içeriyor olması gerekir.

Ancak bir konuya biraz daha açıklık getirmek gerekiyor: Taç, bir Bey'e mi yoksa bir Hatun'a mı aittir? Kült alanına ait heykel bulunabilseydi, bu soruna derhal bir çözüm getirebilirdik. Gök Türk döneminde yapılan kült alanlarındaki 3 dişli taç taşıyan heykellerin kadınları nitelendirdiğini biliyoruz.⁵⁵ Buluntular arasında hiç silah olmaması ve Taç'ın şekli bizde bu tacın Uygur döneminde Budizm ile yakından ilgilenen bir kadına ait olduğunu düşündürmüştür.

Taç, analogik olarak Pakistan'da başlayan bir tarzın devamı olmalıdır. Aynı form ileriki yüzyıllarda gelişerek devam edecektir. Elimizdeki örneğin (Taç'ın) Budistler tarafından kullanıldığı en erken örnekler Kuzey Hindistan'daki Swat vadisi ve Kaşmir'e kadar uzanır. Kushan sanatı, böyle bir formun taç olarak kullanılmasını başlatmış olabilir. Form İpek Yolunun kara güzergâhı üzerinden Uygur, Tibet ve Çin kültürüne geçmiştir.

Gök Türklere bir yaşam şekli ya da inanç sistemi olarak nüfus edemeyen Budizm, arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla bazı sanatsal ifade tarzı aracılığı ile geçmiştir. Bilge Kağan'ın oturma şekli bunlardan biridir. Ejderha ve kaplumbağa kaide de, Gök Türkler arasında sevilerek kullanılan formlar olmuşlardır. Gök Türklerin

53 Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Leiden-Boston 2005, s. 306-309.

54 Ölmez, a.g.e., s. 273, 279.

55 Yılmaz, a.g.e., 2009, Res. 2-12.

Budizm (ve Çin kültürü) ile ilişkisi bu düzeyden daha ileriye gitmemiş olmalıdır. Arkeolojik ve artistik veriler Taç'ın, Uygur Dönemi içinde incelenmesi gerektirdiğini düşündürür. Dolayısıyla 2001 yılında ele geçen buluntu topluluğunun, Bilge Kağan'a ait bir hazine olarak değil, Uygur Dönemi Hatunlarından birine ait olarak düşünülmesini ve böyle yorumlanması gerektiğini ileri sürmekteyiz.

Kaynakça/References

- ABRAMZON, S.M., **Kırgız i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kul'turniye Svyazi**, Leningrad 1971.
- ASLANAPA, Oktay, "Türklerde Arma Sanatı", **Türk Kültürü**, S. 16, 1964, s. 40-47.
- BAHAR, Hasan, "TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", **XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002 – Ankara, III**, Ankara 2005, s. 501-512.
- BAHAR, Hasan, "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Ölüm Kültü", **Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, Ed. H. Bahar, M. Toker, M.A. Hacıgökmen, H.G. Küçükbezci, Konya 2013, s. 267- 304.
- BAYAR, D., "Noviye Arheologičeskiye Raskopki na Pamyatnike Bilge-Kagana", **Arheologiya, Et-nografiya i Antropologiya Evrazii**, 2004/4, No: 20, s. 73-84.
- BAYAR, Dovdoyn, "Bilge Kaganga Arnalgan Eskertkiş Keşeninde Jurgızılgen Arheologiyalık Zertterler [1]", **Shygys**, S. 1, 2005, s. 173-179.
- BİLİCİ, Kenan, "Orhun Anıtları'nda 1997 Yılında Yapılan Çalışmalar: İlk Rapor", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi 4-7 Kasım 1997 – Ankara**, Ankara 1999, s. 115-124.
- ÇAĞATAY, Saadet; TEZCAN, Semih, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten**, S. 217, 1975, s. 245-252.
- ÇORUHLU, Yaşar, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar –Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mimarisi Üzerine Bir Deneme–**, İstanbul 2016.
- CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.
- DEBRECZENY, K., "Wutai Shan: Pilgrimage to Five-Peak Mountain", **Journal of the International Association of Tibetan Studies**, S. 6, 2011, s. 1-133.
- DEVLET, E. G.; DEVLET, M.A., **Mifi v Kamnye: Mir Nasnalkogo İskusstva Rossii**, Moskva 2005.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, "Bilge Kaan Hazineleri ve TİKA'nın İnanılmaz Şovu", **Sanat Çevresi**, S. 280, 2002, s. 16-24.
- EBERHARD, Wolfram, **Çin Tarihi**, Ankara 1995.
- ELLWOOD, Robert, **Japanese Religion**, Journal of Buddhist Ethics Online Books, 2007.
- ENOKİ, K.; A. Koshelenko; Z. Haidary, "The Yüeh-Chih and Their Migrations", **History of Civilizations of Central Asia – The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250**, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1994, s. 165-184.
- ERDELİ, Istvan, "Razgadana il Tayna Zalatogo Klada", **Shygys**, 1, 2005, s. 180-184.
- ESİN, Emel, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978.
- HO, Wai-kam, "Notes on Chinese Sculpture from Northern Ch'i to Sui Part I: Two Seated Stone Buddhas in the Cleveland Museum", **Archives of Asian Art**, S. 22, 1968-1969, s. 6-55.

- JISL, Lumir, “Kül Tigin Anıtında 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, **Belleten**, S. XXVII/107, 1963, s. 387-410.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1998.
- KLIMKEIT, H-J., “Buddhism in Turkish Central Asia”, **Numen**, S. 37/1, 1990, s. 53-69.
- KLYAŞTORNIY, Sergei G., **Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları**, İstanbul 2018.
- LİGETİ, Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998.
- ÖSAWA, Takashi, “Birinci Eski Türk Kağanlığı’nda Umna Kağan’ın Güzergâhı ve O’nun Oynadığı Siyasi ve Kültürel Rol Üzerine 2007-2008 Yılındaki Moğol ve Japon Ortak Yüzey Araştırmalarına Göre”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, Cilt 60, S. 1, 2012, s. 59-76.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. I, İstanbul 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1991.
- ÖLMEZ, Mehmet, **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları**, Ankara 2012.
- PURİ, B.N., “The Kushans”, **History of Civilizations of Central Asia – The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250**, Vol. II, Ed. Janos Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1994, s. 239-255.
- SAMAŞEV, Z.; DAMDİNSURENGİYİN, T.; ONGAR, A.; ÇOTBAYEV, A., **Eski Türklere Ait Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi**, Astana 2016.
- SÜMER, Faruk, **Eski Türklerde Şhircilik**, Ankara 1994.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler**, C. I, Ankara 1995.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler**, C. III, Ankara 2004.
- TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, S. 10, 1962, s. 1-11.
- TİKA, **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), Ankara 2002.
- TİKA, **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları**, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), Ankara 2003.
- TİKA, **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları**, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), Ankara 2005.
- TSAI, Liu Mau, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- TSENDSUREN, T., **Mongolın Muzeyn Şildeg Uzmergyn Deejis**, Ulaanbaatar 2014.
- T’ung Tien 1071/b, Gök Türkler**, Çev. Ahmet Taşağıl, C. II, Ankara 1999, s. 87-90.
- VAISSIÈRE, Étienne de la, **Sogdian Traders**, Trans. James Ward, Leiden-Boston 2005.
- YILDIRIM, Kürşad, “Taspar Kagan ve ‘İlk Tercüme Faaliyetleri’ Üzerine Bazı Notlar”, **Dil Araştırmaları**, S. 19, 2016, s. 37-52.
- YILMAZ, Anıl, **Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 3 Cilt, İstanbul, 2003.
- YILMAZ, Anıl, “Baba mı, Balbal mı Yoksa Bediz mi?”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. II/4, 2005, s. 206-214.

YILMAZ, Anıl, “Göktürk Heykelciliğinde Umay Ana figürleri”, **XI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu – Bildiriler (17-19 Ekim 2007)**, İzmir 2009, s. 457-468.

YUAN CHWANG, **On Yuan Chwang’s Travel in India 629-645 A.D.**, Ed. Thomas Watters M.R.A.S., Royal Asiatic Society, London 1904.